

SALARİLƏR DÖVLƏTİNİN AZƏRBAYCAN TARİXİNDƏKİ YERİ

UOT: 93/94
DOI:10.30546/3006-0346.2024.1.79.99

İLHAM MƏMMƏDOV

Gəncə Dövlət Universitetinin Azərbaycan tarixi kafedrasının baş müəllimi, tarix üzrə fəlsəfə doktoru

E-mail: ilhamseyid528gmail.com

X əsrin ortalarından Abbasi xilafətində mərkəzi hakimiyyət daha da zəifləyirdi. Mərkəzdən uzaqdakı əmirliklərdə xəlifənin hakimiyyəti artıq formal xarakter daşıyırdı. Bu dövrdən başlayaraq Azərbaycandakı iri feodallar da xilafətdən ayrılma siyasəti aparırdılar. Onlar öz aralarında sülh bağlayır, bir-birlərinin mülklərinə talançı yürüşlər edir, yeni feodal ittifaqları yaradırdılar. Azərbaycandakı iri feodallar zahirdə xəlifəyə tabe olduqlarını bildirsələr də əslində onlar müstəqil hakimlərə çevrilirdilər. Bilindi ki, Azərbaycanı xilafət dövründə tam hakimiyyətləri altına alan sülalə sacilər olmuşlar, ancaq bütün erkən orta əsr dövlətlərində olduğu kimi, sacilərin də hakimiyyəti uzun sürmədi. Sacilərin süqutunun ardından Azərbaycanın siyasi arenasına Salarilər sülaləsi çıxdı.

Salarilər sülaləsinin mənsublarının ilk yurdu Deyləm vilayəti olmuşdur. Belə ki, Sacilərin Azərbaycan torpaqlarındakı hakimiyyətini bərqərar edən Deyləm hakimi Məhəmməd ibn Müsafirin vəhədi Mərzban ibn Məhəmməd olmuşdur.

Mərzban ibn Məhəmməd Deyləmin hakimi olan atasına qarşı üsyan qaldıraraq Məhəmməd ibn Müsafirə məxsus Tarom və Samiram qalalarını tutdu. Ona atasına qarşı qiyamda qardaşı Vəhsudan da dəstək verirdi. Salarilərin hakimiyyəti dövründə maliyyə aparatına rəhbərlik etmiş Əli ibn Cəfər özünə qarşı etinasızlıqlara dözməyərək Deyləmə qaçaraq Salarilərə sığınmışdı. Əli ibn Cəfər Mərzban ibn Məhəmmədi Sacilərin böhran keçirməsinə Salarilərə qarşı müqavimət göstərmək iqtidarında olmalarına inandırdı. 941-ci ildə (bəzi mənbələrə görə 942-ci il) Mərzban ibn Məhəmməd Sacilərə qarşı hərbi yürüşə çıxdı. Onu Sacilərin sonuncu hökəmdarı deysəm qarşıladı. İki ordu arasında döyüş başlandı ancaq döyüşün həlledici anında Deysəmin ordusundakı kürdlər və Deyləmlilər Mərzbanın ordusuna qatıldılar. Deysəm ağır məğlubiyyətə düşərək öldü. O özünə sadıq az saylı hərbi dəstə ilə birlikdə döyüş meydanından geri çəkilməkləcanını qurtara bildi. Mərzban ibn Məhəmməd onu təqib etdi. Deysəm özünü Vaspurakan torpaqlarına çatdıraraq keçmiş müttəfiqi Qaqik Artsruniyə sığınmaqla canını qurtara bildi. Deysəmi hakimiyyətdən uzaqlaşdıran Mərzban İbn Məhəmməd Azərbaycanda hakimiyyətini bərqərar edir. Ar-

dından Əli ibn Cəfəri yenidən maliyyə işlərinin rəhbəri təyin edir. Ancaq Əli ibn Cəfərlə Salarilərin hakim dairələri arasında konflikt dərinləşir. Mərzbanı etimadını itirdiyini düşünən Əli ibn Cəfər ondan Təbrizdəki vergi məsələlərini qaydaya salmaq bəhanəsi ilə Ərdəbili tərk edə bilir. Mərzban Onu müşayiət etmək üçün deyləmlilərdən ibarət kiçik bir dəstə də göndərir. Təbrizə yetişən Əli ibn Cəfər burada xalqı Mərzban ibni Məhəmmədə qarşı qaldırır. O, həmçinin Vaspurakanda gizlənmiş Deysəmə məktub göndərərək Təbrizə çağırır. Deysəm vaxt itirmədən hərbi dəstəsi ilə Təbrizə daxil olur. Deysəmin Təbrizdə olmasından xəbər tutan Mərzban ibn Məhəmməd Qoşun toplayaraq Təbrizi mühasirəyə alır.

Təbrizlilər Mərzbanı müqavimət göstərərək onu şəhərə buraxmırlar. Deysəm şəhərin mühasirəsinin uzanmasından istifadə edərək gizləncə Təbrizdən qaçaraq Ərdəbilə gəlir. Ərdəbildə hakimiyyəti ələ alan Deysəm şəhər əhalisi tərəfindən hakimiyyəti qəbul edilir. Deysəmin Ərdəbili tutmasından xəbər tutan mərzban ibn Məhəmməd Təbrizdən ərdəbilə qayıdır. Deysəm Mərzbanla açıq döyüşə girməyə cəsarət etmədiyinən şəhərin qala divarları arxasında möhkəmlənir. Ərdəbilə çatan Mərzban ibn Məhəmməd şəhər əhalisinin müqaviməti ilə qarşılaşır. Ərdəbilə daxil ola bilməyən Mərzban şəhəri mühasirəyə alır. Deysəmin vəziri olan Nəimidə həmin dövürdə ərdəbildə idi. Mərzban ibni Məhəmmədlə danışığa başlayır. Nəimi hər iki tərəfi sülhə razı sala bilir. deysəm şəhəri təslim edir. Qarşılığında Mərzban ibni Məhəmməddə Deysəmin həyatını bağışlayaraq onun öz ailəsi ilə birlikdə Salarilərə məxsus tarom qalasında yaşamalarına icazə verir. Belliklə Azərbaycan ərazisində salarilərin tam hakimiyyəti dövrü başlayır. Salarilər dövlətinin ən qüdrətli dövrü məhz Mərzban İbn Məhəmmədin hakimiyyət illəri olmuşdur. Məhz onun hakimiyyət başında olduğu illər bu dövlətin çiçəklənmə dövrünə təsadüf edir. Salarilərin bu zamankı sərhədləri Sacilər dövlətinin ən yüksək inkişaf dövrü hüdudları ilə üst-üstə düşürdü. Demək olar, bütün Azərbaycanı ələ keçirmiş Mərzban ibn Məhəmməd Ermənistanda da hakimiyyətini təsdiqlədi, əvvəllər Sacilərə vergi verən Şirvanşahları indi də onlara vergi ödəməyə məcbur etdi. Beləliklə, Salarilərə tabe edilmiş ərazinin hü-

dudları quzeydə Dərbəndədək çatdı [1. 276].

Azərbaycanda Salarilərin hakimiyyətinin yenice qurulduğu ərəfədə Azərbaycan torpaqları rusların dağıdıcı hücumlarına məruz qaldı. Əvvəlki dövrlərdə də Azərbaycan torpaqlarına qarətçi yürüşlər etmiş ruslar Mərziban ibn Məhəmmədin hakimiyyətinin ilk ilində yenidən Volqa Xəzər yolu ilə Azərbaycan torpaqlarına soxuldular. Onlar Kür çayının mənsəbinə çatdılar, Kürlə Azərbaycanın daxilinə soxularaq ətrafdakı yaşayış məntəqələrini qarət etdilər. Ruslara qarşı duracaq hərbi qüvələrin olmamasından ruhlanan ruslar 944-cü ildə qədim Bərdə şəhərinə basqın edərək şəhəri tutdular. Gözlənilməz hücumdan sarsılan şəhər əhalisi Ruslara ciddi müqavimət gösdərə bilmədilər. Ruslar Bərdəni talan etdikdən sonra şəhər əhalisinə divan tutmağa başladılar. Rusların Bərdəyə hücumu haqda Musa Kalunkatlı Albanya tarixində belə qeyd edir: Bu dövrlər keçəndən sonra ərəblər haldan düşdürləvə onların yerinə dəyləmilər adlanan başqa bir xalq gəldi. Onların Salar adlanan tanınmış rəhbərləri öz hakimiyyətini uzaqlara yayaraq Albaniyani, İrani və Erməniyyəni zəbt etdi. Bərdəyə gələrək şəhəri öz əlinə aldı. Elə həmin vaxt şimaldan Ruzik adlanan əcaib və yabançı xalqın üç minə qədər nümayəndəsi tufan geniş Xəzər dənizini aşaraq qəflətən Albaniya paytaxtı olan Bərdəyə çatdılar və şəhər də onlara heç bir müqavimət göstərə bilmədi. Onlar əhalini qılincdən keçirərək istədikləri var dövləti mənimlədilər. Salarin özü onları mühasirə etdi, lakin heç bir ziyan gətirə bilmdi çünki, onları güclü və yenilməz idilər. Şəhər qadınları hiylə işlədib Ruziklərə ölüm piyaləsindən içirmək istədilər, lakin onlar xəyanətdən xəbərdar olub qadınlarla uşaqları amansızcasına məhv etdilər. Altı ay Bərdədə qaldıqdan sonra onlar şəhəri dağıdıb boşaltdılar və hamıdan gizli böyük və müxtəlif qənimətlə öz ölkərinə qayıtdılar [3.214].

Rusların Bərdədə törətdiyi qırğından xəbər tutan Mərziban ibn Məhəmməd 30 minlik qoşunla Bərdəyə gəldi. Mərzibanın ilk həmləsi uğursuz oldu. Ruslar şəhərin qala divarları arxasında gizləndilər. Ancaq tezliklə ruslar arasında epidemiya yayıldığından onların arasında kütləvi ölüm başladı. Mərziban rusları şəhər divarları arxasından çıxmaları üçün təhrik etdi. Rus dəstələri şəhərdən çıxaraq Salar qoşununun üzərinə hücumu keçdilər. Mərziban İbni Məhəmməd şəxsi sərkərdəlik keyfiyyəti ortaya çıxdı. O, yalançı geri çəkilmə manevrasını edərək rusları pusqudakı əsgərlərinə tərəf çəkdi. Mərzibanın ordusunun arasında qalan ruslar Salarilər tərəfindən darmadağın edildilər. Rusların hərbi rəhbəri öldürüldü. Məğlub olan ruslar geri, şəhər divarlarının arxasına çəkilə bildilər. Mərziban

şəhərə daxil ola bilmədiyindən Bərdəni mühasirəyə aldı. Mərziban Bərdədə ruslarla savaştığı zaman Mosul hakimi Salarilərin mülkünü soxuldu. Onlar Səlmə şəhərini mühasirəyə aldılar. Mosulluların gözlənilməz hücumu Mərzibanı mühasirəni yarımçıq saxlayaraq Səlməyə getməyə məcbur etdi. O, Səlməyə gedərkən bərdənin ətrafında kiçik bir hərbi dəstə qoyub gedir. Bu vaxt qış sərt keçdiyindən hər iki tərəfə çətinlik törədirdi. Mərzibanın ordusu əsasən bədəvi ərəblərdən təşkil olunmuşdu. Şəhərdə dayana bilməyən ruslar götürə bildikləri qədər qənimətlə gəmilərinə tərəf geri çəkilməyə başladılar. Salarilərin qoşunu kiçik olsada rusları kür çayınadakı gəmilərinə kimi təqib etdilər. Müsəlman əsgərləri az sayda olmalarına baxmayaraq Ruslar üzərinə ani basqın edir, onları ox atəşinə tuturdular. Belə gözlənilməz hücumlar ruslar arasında ciddi tələfat yaradırdı. Onlar qarət etdikləri malın çoxunu ataraq xcanlarını zorla götürüb qaçırdılar. Belliklə ciddi tələfat verən ruslar çox cuzi bir dəstə ilə gəmilərinə çataraq canlarını qurtara bildilər.

Səlməyə çatan Mərziban ibn Məhəmməd Mosul ordusunu məğlubiyətə uğradaraq onların Bağdada doğru irəliləməsini dayandıra bildi. Mərziban ibn Məhəmməd Salarilərin sərhəddini cənub-şərq istiqamətində genişləndirməyə başladı. Məhz bu genişlənmə siyasəti İranın bir çox vilayətində hakimiyyəti əllərinə alan Buvehilər sülaləsinə mənsub Rükəddövlə (941-977) ilə müharibəyə səbəb olur. 949-cu ildə Qəzvin yaxınlığında Mərzibanla Rükəddövlə arasında baş vermiş döyüşdə Mərziban ibn Məhəmməd məğlub olaraq yaxın adamları ilə birlikdə əsir düşür. Rükəddövlə Mərzibanı və adamlarını İsfahan yaxınlığındakı Samarman qalasına həbs edir. Mərzibanın həbsindən sonra Azərbaycan ərazisində ara müharibələri başlayır. Bu zaman Deyləm hakimi olan Mərzibanın atası Məhəmməd ibn Müsafir Ərdəbilə gələrək hakimiyyəti lə keçirir. Ancaq çox keçmədən Məhəmməd ibn Müsafir qarşı qiyam baş verir. Qiyamçıların əlindən canını qurtarmaq istəyən Məhəmməd ibn Müsafir digər oğlu Vəhsudanın yanına qaçır. Ancaq Vəhsudan atasını həbs edir. Rükəddövlə Mərziban ibn Məhəmmədi məğlub etdikdən sonra Azərbaycanın idarəsini silahdaşı Məhəmməd ibn Əbdürrəzaqa tapşırdı. Hadisələrin bu cür inkişafından narahat olan Mərzibanın qardaşı Vəhsudan keçmiş Saci hökmdarı Deysəmi yenidən Azərbaycana dəvət etmək istədi. Həmin vaxt Deysəm Tarom qala şəhərində yaşayırdı. Mərzibanın atası Məhəmməd ibn Müsafir Ərdəbili tərk etdikdən sonra başsız qalan Deyləm qoşununa Mərzibanın sərkərdələrindən biri olan Əli bin Fəzil rəhbərlik etməyə başlayır. Deysəm

Tarom qalasından Ərdəbilə gəlir. Vəhsudanın əmri ilə Zəli bin Fəzil Deysəmin hakimiyyətini qəbul edir. Deysəm Buveyhilərə qarşı döyüşmək üçün Varsana yollanır. Deysəm dövlətin xəzinəsini etibar etdiyi vəziri İbn Mahmuda verərək onu Muğana yollayır. İbn Mahmud Deysəmlə Əbdürrəzaqın arasında baş verəcək müharibə bitənə kimi xəzinəni Müğanın dağlarında mühafizə etməli idi, ancaq o Deysəmə xəyanət edərək xəzinə ilə birlikdə Məhəmməd ibn Əbdürrəzaqın tərəfinə keçir. İbn Mahmudun bu cür xəyanət etməsi Deysəmin məğlub olmasının əsas səbəbi olur. Məhəmməd ibn Əbdürrəzaq Deysəmi tam məhv edə bilmədiyindən Azərbaycanın yalnız Cənub Şərq vilayətləri Buvehilərin əlinə keçir. Azərbaycanın qalan hissəsi və Ərməniyyə Deysəmin hakimiyyətini qəbul edir. Əlində böyük sərvət cəmləşdirmiş Deysəm yenidən Ərdəbil şəhərini tutmaq istəyir. O ordusuyla birlikdə Ərdəbilə gəlir. Həmin zaman Ərdəbili bir başqa deyləmlil sərkerdə Əli ibn Mişkək idarə edirdi. Əli Deysəmə tabe olmaq istəmədiyindən onların arasında döyüş baş verir. Bütün deyləmlilər Əli ibn Mişkəkin tərəfinə keçir. Nəticədə Deysəm məğlub olaraq kiçik bir dəstə ilə Ərməniyyəyə qaçır.

953-cü ildə Mərziban ibn Məhəmməd Tamor qalasından qaçmağı bacarır. O, Ərdəbilə gələrək Azərbaycandakı hakimiyyətin yenidən bərqərar edir. Mərziban sərkerdəsi Əli ibn Mişkəki Deysəmi tutmaq üçün oruyla Ərməniyyəyə göndərir. Mərzibanın onun ardınca qoşun göndərməsi xəbərini alan Deysəm Mosula qaçır. Mosulda uzun müddət dayanma bilmədiyindən Bağdada gəlir. Bağdada xəlifə və əmirələr Deysəmi hörmətlə qarşılayırlar. Bir müddət Bağdatda qaldıqdan sonra o, yenidən hakimiyyətini bərpa etmək istəyir. Deysəmə müttəfiqlər lazım olduğundan o, Mosul hakimi Nəsurdövlədən və onun qardaşı Şam hakimi Seyfəddövlədən yardım istəyir, ancaq Deysəm istədiyi dəstəyi əldə edə bilmədiyindən Vaspurakana keçmiş müttəfiqinin oğlunun yanına gedir. O, Vaspurukanda olarkən Mərzibanın Dərbəndə tərəf səfərə çıxması xəbərini alır. Deysəm Mərzibanın yoxluğundan istifadə edərək Azərbaycana gələrək Səlmas şəhərinə hücum edir. O Səlması tuta bilsə də, burada çox dayana bilmir. Beləki Mərzibanın Azərbaycanda olan ordusuyla apardığı döyüşdə məğlub olaraq yenidən Vaspurakana qaçır. Dərbənd səfərindən dönən Mərziban ibn Məhəmməd Vaspurakan hakimindən Deysəmin təslim etməsini tələb edir. Mərzibanın qəzəbindən qorxan Vaspurakın knyazı Deysəmi Mərzibana təslim edir. Mərziban ibn Məhəmməd 957-ci ildə vəfat edir. Bir müddət sonra həbsdə olan deysəm Sələri əmirlərinin göstə-

rişi ilə edam olunur. Mərziban vəfat edərkən rəsmi olaraq Qardaşı Vəhsudanı özünün varisi elan etsə də, əslində gizlin olaraq Butun valilərindən və qala rəislərində böyük oğlu Custana tabe olmalarını əmr etmişdi. Bu səbəbdən Vəhsudan özünü hakim elan etsə də heçkim onun hakimiyyətini tanımadı, Mərzibanın digər oğulları da Custanın ətrafında birləşdilər. Siyasi vəziyyətin bu cür inkişafı Vəhsudanı Ərdəbili tərək edərək yenidən Taroma qayıtmasına səbəb oldu. Ərdəbil şəhərini özünə iqamətgah seçən Custan Deysəmin Ərdəbildə qalan vəziri Əbu Abdullah ən Nəimini yenidən vəzifəyə təyin edərək onu dövlət idarəsinə cəlb etdi. Azərbaycandakı bütün iri feodallar Custana tabe olduqlarını bildirdilər. Təkcə Urmiya hakimi ibn Şərməzdan Custanın hakimiyyətini qəbul etmədi. Vəhsudan qardaşı oğlu Custanın hakimiyyətini sözdə qəbul etsə də, əslində gizlin olaraq Sələri əmirələrini və qoşun başçılarını Custana qarşı təxribata çağırırdı. Bu dövrdə Custanla vəzir Əbu Abdullah ən Nəimi arasında soyuqluq yaranmağa başlayır. Bəzi müxalif qüvvələr Custanı Əbu Abdullah ən Nəiminin ona xəyanət etdiyinə inandırdılar. Əbu Abdullah ən Nəimi Ərdəbildən Muğana qaçmalı oldu. O, burada özünü əl Müstəcirbillah adıyla Abbasi xəlifəsi elan etmiş firıldaqçı biriylə tanış oldu. Əbu Abdullah ən Nəimi yalançı xəlifəyə hakimiyyətinin bərqərar olması üçün Azərbaycandan başlamasına inandırdı. Custandan narazı olan bəzi qüvvələr və Urmiya hakimi də əl Müstəcirbillahın tərəfinə keçdi. Custan qoşununu üsyançı qüvvələrin üzərinə yeritdi. Döyüş zamanı üsyançılar məğlub edildilər, əl Müstəcirbillah Custan tərəfindən əsir alındı. İbn Şərməzan Urmiyaya qaçdı.

Custanın parlaq qələbəsi onun siyasi hakimiyyətini möhkəmləndirməsinə yardım etmir. Əmisi Vəhsudan Custana qarşı yeni planlar hazırlayır. O, ilk növbədə, qardaşlarıyla Custanın arasını vurmağa çalışır. Vəhsudan Mərzibanın digər oğlu İbrahimi öz tərəfinə çəkməyi bacarır. Vəhsudan Mərzibanın bir başqa oğlu Abdunəsiri qardaşına qarşı qiyam etməyə sövq edir. Qardaşından ayrılan Nəsr Muğan üzərindən gözlənilmədən qardaşı Custanın üzərinə hücum edir. Gözlənilməz bu hücum nəticəsində Custan Ərdəbili tərək etməli olur. Custanın Ərdəbili tərək etməsinin ardından Abdunəsir özünü hökmdar elan etsə də, Sələri qoşunlarının əsasını təşkil edən kürdlər və deyləmlilər onun hakimiyyətini tanımaqdan imtina edirlər. Vəhsudan da Nəsirə heç bir dəstək vermədiyi üçün aciz vəziyyətdə qalan Abdunəsir Custana yenidən hökmdar olaraq Ərdəbilə qayıtmasını xahiş edir. Baş vermiş ara müharibələri, yerli əhalinin müflisləşməsi və feodal özbaşınalığı kimi səbəblərdən dolayı

Custanın hakimiyyəti mümkünsüz edir. göstərilən səbəblərdən dolayı salarilər dövləti tamamilə zəifləyir. Yaranmış çıxılmaz vəziyyət Custan və Nəsiri əmiləri Vəhsudana müraciət etməyə məcbur edir. Vəhsudanın yalançı vədlərinə aldanan qardaşlar anaları ilə birlikdə Taroma gəlir və burada həbs olunurlar. Xəbər bu zaman Ermənistanda olan İbrahimə çatdıqda o, anasını və qardaşlarını xilas etmək üçün qoşun toplamağa başlayır. Lakin artıq iş işdən keçmişdi: Custan, Nəsir və onların anası həbsxanada qətlə yetirilmişdilər. İbrahimin hadisələrin inkişafına göstərəcəyi təsirdən narahat olan Vəhsudan Urmiya hakimi Custan ibn Şərməzandan başqa Əhər hakimi Custan ibn Rəvvadı da öz tərəfinə çəkə bilir. Hər iki hakimin və Vəhsudanın oğlu İsmayılın birləşmiş qüvvələri İbrahimə qarşı çıxış edirlər. Bu qüvvə qarşısında duruş gətirə bilməyən İbrahim yenidən Ermənistanı qaçır. Custan ibn Şərməzan isə Marağaya sahib olub, onun ərazisini də mülklərinə qatır [1. 280].

Məğlubiyyətlə heç cür barışmayan İbrahim yenidən tərəfdarlarını ətrafında toplayaraq güclü qoşunla Vəhsudanın üzərinə yeriyir. İbrahimi yenidən döyüşməyə cəsarət etməyən Custan ibn Şərməzan onunla sülh bağlayır. Azərbaycana daxil olan İbrahim tezliklə paytaxt Ərdəbilə gələrək şəhəri tuta bilir. Vəhsudanın adamları Deyləmə qaçmaqla canlarını qurtara bilirlər. Ərdəbili tutduqdan sonra İbrahim Vəhsudanın son istinadgahı olan Tarom qalasına hücum edərək qalanı tuta bilir. Ancaq vəhsudan qaçaraq canını qurtara bilir. 962-ci ildə İbrahim, demək olar ki, salarilərin bütün mülklərində hakimiyyətini bərqərar edə bilir. İbrahimə çoxlu qiymətli hədiyyələr və fəxri əba göndərən xəlifə onu Salarilərin mülkünün hakimi kimi tanıdığını bildirir. İbrahimin uğurlu hərbi əməliyyatlarından sonra Salarilər dövlətində nisbi sakitlik yarandı. Ancaq hakimiyyətdən əl çəkmək istəməyən Vəhsudan 966-cı ildə tərəfdarlarını toplayaraq yenidən siyasi mübarizəyə başladı. O, öncə Tarom qalasına hücum edərək qalanı tutdu. Ardından Azərbaycana daxil oldu İbrahim və Vəhsudan arasında gedən döyüşlərdə İbrahim uğurlu qələbələr qazandı. Ancaq döyüşlərin birində İbrahim ağır yaralanaraq döyüş meydanını tərk etməli oldu. Bu səbəbdən İbrahimin ordusu dağıldı. İbrahim canını Rey hakimi Ruknəddövlənin yanına sığınmaqla qurtara bildi. Ruknəddövlə qohumu İbrahimi ehtiramla qarşıladı. Ruknəddövlə İbrahimin ixtiyarına güclü ordu verərək yaxın adam İbn Amidi qoşunun hakimi təyin etdi. 966-cı ildə yenidən Azərbaycana qayıdan İbrahim Şərməzanla bağladığı sülhü yenilədi. Vəhsudan yenidən Azərbaycanı tərk etdi. İbrahim Ərdəbilə

gələrək yenidən Salarilərin taxtına oturdu. Xanədan mənsubları arasında baş vermiş ara müharibələri, hakimiyyətin tez-tez dəyişməsi Salarilər dövlətini zəiflədirdi. Əvvəllər salarilərə tabe olan iri feodallar özlərin müstəqil elan edir iri vilayətlər bir-birinin ardıyla öz müstəqilliklərini elan edirdilər. Salarilərin əvvəlki mülklərini geri qaytarmaq istəyən İbrahim 967-968-ci illərdə Xəzər dənizi üzərindən hərbi donanma ilə Şirvana Məzyədilər üzərinə yürüş etdi. İbrahim Şirvanşah Əhməd ibn Məhəmməddən təzminat və Salarilərə tabe olmaları barədə öhdəlik aldı. Şirvandan Dərbəndə keçən İbrahim Dərbənddə uğursuzluğa düşərək oldu. Belə ki, Dərbənd hakimi Əhməd ibn Əbdülməlik Məsqət limanında dayanmış Salari gəmilərinə qəfil hücum edərək donanmanı dağıtdı. İbrahim Dərbənddən məğlub şəkildə ayrıldı.

971-ci ildə yenidən yaranan Şəddadilər Gəncə şəhərinin Salarilərdən ayrıldığını bildirdilər. Tədricən güclənən Şəddadilər Aranında böyük hissəsini tutdular. Salarilərin əvvəlki qüdrətin itirdiyini anlayan İbrahim artıq ayrılmış mülklərin itirilməsi ilə barışmalı oldu. Şəddadilərin apardığı uğurlu siyasət İbrahimi narahat etdiyindən Şəddadilərin üzərinə hərbi səfərə çıxdı. Ancaq salari qoşunları Gəncə şəhərini mühasirəyə aldılarsada heç bir nəticə əldə edə bilmədilər. Tədricən Şəddadilər əvvəllər Salarilərin tabeiyində olan Ərməniyyənin çox hissəsində özlərinə tabe edə bildilər. Salarilərin zəiflədiyi zamanda rəvadilər nəslinə mənsub feodallar Əhər və Qaradağ torpaqlarında müstəqil siyasət yeritməyə başladılar. Yerli feodalları öz hakimiyyəti altında saxlamaq üçün İbrahim bir sıra tədbirlərə əl atdı; hətta bəzi feodallara Salarilərin hakimiyyətinə xidmət müqabilində torpaq vermək (inzibati) qərarına gəldi. Lakin belə tədbirlər də iri feodalların çoxunu ram edə bilmədi, əksinə, dövlət öz torpaqlarının bir hissəsini itirdi. Davam etməkdə olan feodal çəkişmələri təsərrüfatın vəziyyətinə mənfi təsir edir, ticarətin tənəzzülü prosesini sürətləndirirdi. Bəzi vilayət hakimlərinin Salarilərə ödədikləri vergiləri kəsməsi, dövlət xəzinəsi gəlirlərinin xeyli azalmasına gətirib çıxardı. İbn Misqəveyhin məlumatına görə, İbrahimin bu dövrdə Azərbaycanda topladığı vergilərin məbləği cəmi 2 milyon dirhəmə bərabər idi. [1. 281].

Mənbələrin verdiyi bu məlumat əslində salarilərin necə böhran keçirdiyinin göstəricisidir. Əvvəllər Salarilərə illik vergi olaraq 50 min dirhəm vergi ödəyən Rəvvadilər 981-ci ildən vergi ödəməyi dayandıraraq Salarilərə qarşı üsyan qalxdılar. Əbülheycə ibn Rəvvad 981-ci ilin sonunda İbrahimi məğlub edərək həbs etdi. Ardından Azərbaycandakı Salari mülkləri-

ni tutdular. Əbülheycə ibn Rəvvad salarilərin əlində qalmış son mülkləri olan Dəbil şəhərində tutaraq Salarilər dövlətinin varlığına son qoydular.

Nəticə

Salarilər 40 ildən bir az artıq zaman kəsiyində hakimiyyətdə olsalar da onları qurdu dövlətin tarix səhnəsinə çıxması olduqca mütərəqqi hadisə idi. Salarilər də eynən Sacilər kimi bütün Azərbaycan torpaqlarını birləşdirərək mərkəzləşmiş dövlət yaratmağa cəhd etmişdirlər. Düzdür Salari dövləti digər erkən orta əsr feodal dövlətləri kimi qısa ömürlü olmuşdu. Ancaq sonrakı əsrlərdə oğuzların Azərbaycan torpağına gələrək Azərbaycanı əbədi olaraq türk yurduna çevrilməsi üçün atılan ilk rüşeyimlər idi.

Yekun

X əsrin ortalarından etibarən Abbasi xilafətində iri feodalların mərkəzi hakimiyyətə tabe olmamaq meyilləri getdikcə güclənirdi. Bağdaddan kənardakı iri feodallar artıq xəlifəylə hesablaşmır, xəlifənin hakimiyyətini formal olaraq qəbul edirdilər. Tədricən xəlifələrin hakimiyyəti Bağdad şəhəri və Bağdadın ətrafındakı torpaqlara məhdudlaşdı. Bücür feodal prəkəndəliyi şəraitində Azərbaycan torpaqlarında da hakimiyyətdə olan iri feodallar da müstəqil olmağa cəhd edirdilər. Məhz Salarilər sülaləsinin qurduğu dövlətdə bu cür mürəkkəb tarixi proseslərin fonunda tarix səhnəsinə çıxdı.

Açar sözlər: *Xilafət, Azərbaycan, Sülalə, Abbasilər, Sacilər, Salarilər, Mərziban ibn Məhəmməd, Feodal müharibələri.*

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. *Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. II cild (III–XIII əsrin I rübü).* Bakı, "Elm", 2007. 608 səh. — 24 səh.
2. *Azərbaycan VII–IX əsrlərdə.* Ziya Bünyadov. Bakı, "Şərq-Qərb", 2007. 424 səh
3. *Movsey Kalankatuklu. Albanya tarixi. Mixtar Qoş Alban səlnaməsi.* Bakı "Avrasya press" 2006. 295 səh.
4. *Madelung, W. (1975). "The Minor Dynasties of Northern Iran". In Frye, Richard N. (ed.). The Cambridge History of Iran, Volume 4: From the Arab Invasion to the Saljuqs. Cambridge: Cambridge University Press. pp. 198–249. ISBN 0-521-20093-8.*
5. *Clifford Edmund Bosworth, The New Islamic Dynasties: A Chronological and Genealogical Manual, Columbia University, 2007. 791 pages.*
6. *V. Minorsky, Studies in Caucasian history, Cambridge University Press, 2004. 560 pages.*

Место государства Саларидов в истории Азербайджана
Мамедов Ильхам Адиль оглы
Гянджинского Государственного Университета, кафедры истории Азербайджана. старший преподаватель, доктор философии по истории.

РЕЗЮМЕ

С середины X века в Аббасидском халифате усиливается тенденция крупных феодалов к неповиновению центральной власти. Крупные феодалы за пределами Багдада уже не считались с халифом и формально признавали власть халифа. Постепенно власть халифов ограничилась городом Багдадом и землями вокруг него. В условиях такой феодальной раздробленности крупные феодалы Азербайджана пытались стать независимыми. На фоне столь сложных исторических процессов на историческую сцену вышло государство, созданное династией Саларидов.

Ключевые слова: *Халифат, Азербайджан. Династия. Аббасиды, Саджи, Салариты, Марзибан ибн Мухаммад, Феодальные войны.*

The place of the Salarid state in the history of Azerbaijan
Mammadov Ilham Adil
Ganja State University, The Department of history of Azerbaijan, Senior lecturer doctor of philosophy in history

SUMMARY

Since the middle of the 10th century, in the Abbasid Caliphate, the tendency of large feudal lords to disobey the central government has been increasing. Large feudal lords outside Baghdad no longer considered the caliph and formally recognized the power of the caliph. Gradually, the power of the caliphs was limited to the city of Baghdad and the lands around it. In conditions of such feudal fragmentation, the large feudal lords of Azerbaijan tried to become independent. Against the backdrop of such complex historical processes, the state created by the Salarid dynasty entered the historical stage.

Key words: *Caliphate, Azerbaijan. Dynasty. Abbasis, Saji, Salarites, Marziban ibn Muhammad, Feudal Wars.*